

نقد و بررسی تاریخ ولادت و شهادت امام جواد (ع)

بیدالله مقدسی^۱

چکیده

تاریخ ولادت و شهادت امام جواد (ع)، یکی از ابعاد زندگی آن گرامی است که گزارش‌های متفاوتی از آن در منابع آمده است. بررسی این گزارش‌ها، به پژوهش‌گران سیره و فقه، کمک می‌کند تا بهتر بتوانند زمان صدور روایت و رفتار ایشان را بررسی کنند. این پژوهش، برای پی‌بردن به زمان دقیق تولد و شهادت ایشان، نخست گزارش‌های منابع شیعیان و سنیان درباره سال و ماه تولد را بررسی می‌کند و به نقد گزارش‌های تولد آن حضرت در غیر سال ۱۹۵ قمری و همچنین نقد گزارش تولد در دهم ماه رجب می‌پردازد و نقل پانزدهم ماه رمضان سال ۱۹۵ قمری را مستند می‌داند؛ سپس گزارش‌های مربوط به شهادت را بررسی کرده، با نقد گزارش‌های شهادت در غیر سال ۲۲۰ قمری و ترجیح نقل آخر ذی‌القعدة آن سال، گزارش‌های مختلف شهادت آن گرامی در روزهای دیگر را ارزیابی می‌کند.

واژه‌گان کلیدی: امام جواد (ع)، سال ۱۹۵ ق، ماه رمضان، ماه رجب، سال ۲۲۰ ق، آخر ذی‌القعدة، تاریخ امامت، امامت پژوهی.

مقدمه

تاریخ ولادت و شهادت امام جواد (ع)، یکی از ابعاد زندگی آن بزرگوار است که گزارش‌های متفاوتی در سه محور سال و ماه و روز آن وجود دارد. پراکندگی

ص: ۴۱

گزارش‌ها، این پرسش‌ها را ایجاد می‌کند که تاریخ درست تولد و شهادت ایشان کدام است؟ عوامل و منشأ پراکندگی منابع تاریخی در این زمینه چیست؟ به چه گزارش‌ها و منابعی می‌توان اعتماد کرد؟

۱. پژوهش‌گر پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حوزه علمیه قم.

برخی از نویسندگان، مطالبی ارزشمند به صورت‌های گوناگون در این باره نگاشته‌اند؛ ولی پژوهشی وجود ندارد که با ارزیابی گزارش‌های پراکنده درباره این موضوع، به جمع‌بندی درستی رسیده و به پرسش‌های یادشده پاسخ درست داده باشد. به همین سبب، بازکاوی منابع کهن و ارزیابی مستندات و مآخذ آن‌ها، به منظور دستیابی به سخن درست در این موضوع ضروری است.

این تحقیق، با بازخوانی منابع کهن پیروان اهل بیت (علیهم السلام) و دیگران، به پرسش‌های یادشده پاسخ می‌دهد. در این بررسی، از شیوه میان رشته‌ای در نقد و پذیرش گزارش‌ها بهره گرفته شده است؛ بدین صورت که دو گونه گزارش موجود (منتسب به معصومان (علیهم السلام) و منتسب به دیگران) درباره این موضوع را در حد امکان از دو منظر رجالی - فقهی و تاریخی، به تناسب بررسی کرده و با لحاظ معیارهایی چون مستند بودن یا نبودن نقل‌ها، تعارض گزارش‌ها و حل آن از راه بررسی اعتبار نگارندگان یا راویان و یا قانون اصولی اطلاق و تقیید، توجه به خطای نسخه‌برداران، توجه به حوادث هم‌زمان و توجه به رویه تاریخی تقدیم منبع متقدم بر متأخر، مستند قوی‌تر را ترجیح داده است.

انتخاب این روش، بدین جهت است که در بررسی گزارش‌های مربوط به معصومان (علیهم السلام)، نمی‌توان به هر روایت و نقلی بسنده کرد و هر مطلبی را به آنان نسبت داد؛ بلکه در حد امکان باید مطلب را سنجید و آن را با مستندات قوی پذیرفت؛ حتی اگر داده‌های تاریخی را بتوان در حد امکان، چنین بررسی کرد، خطای معلومات برگرفته از آن‌ها نیز کم‌تر خواهد بود. به هر روی، این پژوهش با این فرضیه که «امام جواد (ع) در نیمه ماه رمضان تولد یافتند و در آخر ذی‌القعدة به شهادت رسیدند»، عوامل اختلاف گزارش‌ها و زمان وقوع تولد و شهادت را در دو قسمت تولد و شهادت بررسی می‌کند.

ص: ۴۲

الف) تولد

در این‌جا گزارش‌های تولد آن حضرت به جهت پراکندگی آن، در سه محور سال و ماه و روز، به صورت جداگانه بررسی می‌شود.

سال

درباره سال ولادت امام جواد (ع) گزارش‌های متفاوتی مانند تولد آن حضرت در سال‌های ۱۹۵، ۱۷۵ و ۱۷۰ هجری در منابع کهن آمده است. این مقاله با بررسی این گزارش‌ها، تولد آن گرامی را در سال ۱۹۵ هجری از چند جهت درخور استدلال می‌داند:

۱. در میان منابع شیعیان و سنیان که سال تولد آن امام همام را در این سال دانسته‌اند، نام بزرگانی مانند نوبختی (م حدود ۳۲۰ ق)، ۲، ابن ابی‌الثلج (۳۲۵ ق)، ۳، کلینی (م ۳۲۹ ق)، ۴، مسعودی (م ۳۴۶ ق)، ۵، قمی نویسنده تاریخ قم (م ۳۸۱ ق)، ۶، شیخ مفید (م ۴۱۳ ق)، ۷، حسین بن عبدالوهاب (۴۳۶ ق)، ۸، شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، ۹، طبری امامی (معاصر شیخ طوسی)، ۱۰، قتال نیشابوری (م ۵۰۷ ق)، ۱۱، شیخ طبرسی (م ۵۴۸ ق)، ۱۲، ابن‌فندق بیهقی نسب‌شناس (م ۵۶۵

ص: ۴۳

ق)، ۱۳، ابن‌خشاب (م ۵۶۷ ق)، ۱۴، ابن‌شهر آشوب (م ۵۸۸ ق)، ۱۵، اربلی (م ۶۹۳ ق)، ۱۶، ابن‌طقطقی (م ۷۰۹ ق)، ۱۷، شیعی سبزواری (زنده در ۷۵۷ ق)، ۱۸، شهید اول (م ۷۸۶ ق)، ۱۹، کفعمی (حدود ۹۰۰ ق)، ۲۰، عاملی، حسین بن عبدالصمد

۲. فرق‌الشیعه، ص ۹۱.

۳. تاریخ‌الائمہ، (مجموعه نفیسه، ص ۱۳).

۴. کافی، ج ۱، ص ۴۹۲.

۵. اثبات‌الوصیه، ص ۱۸۳.

۶. تاریخ قم، ص ۲۰۰.

۷. ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۳؛ مسارالشیعه (مصفیات، ج ۷، ص ۲۴)؛ المقنعه، ص ۴۸۲.

۸. عیون‌المعجزات، ص ۱۲۱.

۹. تهذیب‌الأحكام، ج ۶، ص ۱۰۲؛ مصباح‌المتجهّد، ص ۵۵۷.

۱۰. دلائل‌الإمامه، ص ۳۸۳.

۱۱. روضه‌الواعظین، ص ۲۴۳.

۱۲. إعلام‌الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج‌الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸)، ص ۱۵۶.

۱۳. لباب‌الأنساب، ج ۱، ص ۳۹۴.

(۹۱۸-۹۸۴ ق)، ۲۱ از عالمان شیعه دیده می‌شوند. از عالمان اهل سنت نیز نام خطیب بغدادی (م ۴۶۳ ق)، ۲۲ ابوالفرج ابن جوزی (م ۵۹۷ ق)، ۲۳ محمد بن طلحه شافعی (م ۶۵۲ ق)، ۲۴ سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ ق)، ۲۵ گنجی شافعی (م ۶۵۸ ق)، ۲۶ ابن خلکان (۶۸۱ ق)، ۲۷ ذهبی (م ۷۴۸ ق)، ۲۸ ابن تغری (۸۷۴ ق)، ۲۹ ابن صباغ مالکی (م ۸۵۵ ق) ۳۰ در این ردیف مشاهده می‌گردند.

۱۴. موالید الأئمة (مجموعه نفیسه، ص ۱۹۵).

۱۵. مناقب آل أبي طالب، ج ۴، ص ۴۱۱.

۱۶. كشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۵.

۱۷. الأصيلی، ص ۱۵۶.

۱۸. راحة الأرواح، ص ۲۳۹.

۱۹. الدورس، ج ۲، ص ۱۴.

۲۰. المصباح، ص ۵۲۳.

۲۱. وصول الأخبار الى اصول الأخبار، ص ۴۳.

۲۲. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۵۵.

۲۳. المنتظم، ج ۱۱، ص ۶۲.

۲۴. مطالب السؤل، ص ۳۰۳.

۲۵. تذکره الخواص، ص ۳۵۸.

۲۶. کفایه الطالب، ص ۴۵۸.

۲۷. وفيات الأعيان، ج ۴، ص ۱۷۵.

۲۸. تاریخ الإسلام، ج ۱۰، ص ۳۸۵.

۲۹. النجوم الزاهرة، ج ۲، ص ۲۳۱.

۳۰. الفصول المهمة، ج ۲، ص ۱۰۳۷.

۲. گزارش تولد آن گرامی در سال ۱۷۰ هجری را تنها جوینی (۷۳۰-۶۴۴ ق) نقل کرده است ۳۱ علاوه بر این که این نظر، با دیگر منابع کهن در مورد سال تولد و شهادت و دوران عمر آن حضرت، سازگاری ندارد.

ص: ۴۴

۳. گزارش ولادت آن گرامی به سال ۱۷۵ هجری را ابوخلیف اشعری (م حدود ۳۰۰ ق)، ۳۲ و در پی او عباس مکی ۳۳ ثبت کرده اند؛ ولی با توجه به این نکته که آن گرامی در سال ۲۲۰ هجری و در حدود ۲۵ سالگی به شهادت رسیدند- چنان که خواهد آمد- ۳۴ و اشعری، و مکی نیز این سخن را پذیرفته اند، ۳۵ باید گفت در گزارش اینان در مورد سال ولادت اشتباهی رخ داده و واژه «سبعین» به خطا به جای کلمه «تسعین» ثبت شده و در حقیقت عدد یادشده ۱۹۵ است نه ۱۷۵؛ به ویژه آن که اشعری در این نقل ها با نوبختی همگام است. نوبختی در گزارش خود تولد را در سال ۱۹۵ هجری می داند. ۳۶ اگر پذیرفته شود که امام جواد (ع) در سال ۱۷۵ هجری تولد یافتند، باید پذیرفت ایشان در وقت شهادت ۴۵ سال داشته و این نتیجه در هیچ منبع و مأخذی نیامده است. در واقع اشعری و مکی نیز همانند دیگر تاریخ نگاران، تولد آن حضرت را در سال ۱۹۵ هجری می دانند که به اشتباه، ۱۷۵ نقل شده است.

در این جا مناسب است به وضعیت زمان تولد امام جواد (ع) اشاره ای بشود: پس از شهادت امام کاظم (ع) در سال ۱۸۳ قمری، پیروان اهل بیت (علیهم السلام)، به امام رضا (ع) گرویده، از رهبری های ایشان بهره جستند. ۳۷ در این میان،

۳۱. فرائد السمطين، ج ۲، ص ۲۰۹.

۳۲. المقالات و الفرق، ص ۹۹ (ولادته .. سنه خمس و سبعين و مأه).

۳۳. احقاق الحق، ج ۱۲، ص ۴۱۶ (به نقل از، عباس مکی در نزهة الجليس، ج ۲، ص ۶۹).

۳۴. نک: عنوان سال شهادت امام جواد (ع).

۳۵. اشعری آغاز امامت امام جواد (ع) را در حدود هشت سالگی و در سال ۲۰۳ قمری و مدت آن را نیز هفده سال می داند، در حالی که همو سال شهادت وی را ۲۲۰ هجری گزارش کرده است (المقالات و الفرق، ص ۹۹-۹۶). برآیند به امامت رسیدن در هشت سالگی و هفده سال بودن مدت امامت، این است که آن حضرت هنگام شهادت ۲۵ سال داشتند و با کم کردن ۲۵ از ۲۲۰، ۱۹۵ خواهد ماند؛ در نتیجه سال ولادت آن بزرگ ۱۹۵ هجری بوده که به خطا ۱۷۵ ثبت شده است.

۳۶. فرق الشيعه، ص ۹۱.

۳۷. مسعودی، اثبات الوصيه، ص ۱۸۶.

گروهی از وکیلان مالی امام کاظم (ع) فریفته دنیا شده، با توقف بر امامت ایشان، به امامت امام رضا (ع) تن در نداده، «واقفیه» نام گرفتند. ۳۸ یکی از انگیزه‌های

ص: ۴۵

اصلی اینان، بلوکه و استفاده کردن از وجوهات شرعی‌ای بود که به نمایندگی از امام کاظم (ع) گرد آورده بودند و در جنگ خود داشتند. ۳۹

این گروه پس از انشعاب، به شبهه‌افکنی در مورد امامت امام رضا (ع) پرداختند و تلاش کردند با بهره‌گیری از این اعتقاد شیعه که «امامت هر امامی - جز در دو مورد ۴۰- به پسرش سپرده می‌شود»، پیشوایی امام رضا (ع) را به چالش بکشند. دلیل آنان این بود که امام رضا (ع) جانشین پسر ندارد؛ ۴۱ زیرا حضرت تا آن تاریخ، پسر دار نشده بودند. گستاخی این گروه، هر روز فزونی می‌یافت. گاهی به نزد امام رضا (ع) می‌رفتند و با وی در این باره به مناظره می‌نشستند ۴۲ و دیگر بار شبهه‌افکنی اینان، دیگران را وادار می‌داشت تا در این موضوع با امام به گفت‌گو و تحقیق بنشینند. ۴۳

۳۸. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۸۸؛ اشعری، المقالات و الفرق، ص ۹۵.

۳۹. شیخ طوسی، اختیار معرفه الرجال، ص ۴۶۸، ش ۸۹۳؛ قهپایی، مجمع الرجال، ج ۶، ص ۱۱۴۵ (مطالب یادشده در متن در مورد ابویحیی منصور بن یونس برزج است). شیخ طوسی در کتاب الغیبه (ص ۷۲-۶۳) با بیان این مطلب که نقش اساسی در گرایش واقفیان به توقف در امامت امام کاظم (ع) دنیاگرایی و بلوکه کردن اموال آن بزرگوار نزد آنان بود، درباره مقدار مال بلوکه‌شده نزد برخی از آنان چنین فرموده است: «نزد زیاد قندی و حمزه بن بزیع هفتاد هزار دینار و پیش عثمان بن عیسی رواسی، سی هزار دینار و نزد احمد بن ابی‌بشر سراج، ده هزار دینار بلوکه شد و امام رضا سلام الله علیه در نامه‌ای به آنان باز پرداخت این پول‌ها را مطالبه کرد که آنان نپذیرفتند و این کار به انکار امامت امام رضا (ع) از سوی اینان انجامید. و آن بزرگوار درباره سرانجام این انکار چنین فرمود،

«هُم الْيَوْمَ شَكَاكَ لَا يَمُوتُونَ غَدًا إِلَّا عَلَى الزَّنْدَقَةِ»

«امروز اینان [در امامت من] شک دارند، ولی به وقت مرگشان زندیق و بی‌دین می‌میرند». ابن شهر آشوب نیز این مطالب را در مناقب آل ابی‌طالب (ج ۴، ص ۳۶۴) به نقل از شیخ طوسی ثبت کرده است.

۴۰. درباره امام حسن مجتبی (ع) و حضرت مهدی (عج).

۴۱. صدوق، عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۲، ص ۲۰۹.

۴۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲۱-۳۲۰.

۴۳. همان.

سال‌ها به تدریج سپری می‌گشت و عمر امام رضا (ع) از چهل سالگی می‌گذشت؛ ولی تردیدآفرینی این گروه و مناظره بر سر آن، همچنان ادامه داشت. در این اوضاع، روزنه‌امیدی برای دلدادگان به امام رضا (ع) وجود داشت که برجسته می‌نمود و آن پاسخ شنیدنی آن بزرگوار بود که می‌فرمودند:

روزگار نمی‌گذرد، جز آن‌که خدا به من سپری دهد و بدین طریق این

ص: ۴۶

تردیدهای باطل‌گرایانه را برافکند و حق را نمایان سازد. ۴۴

این نوید امام به دوستان آن حضرت آرامش می‌بخشید. چندی گذشت و سال ۱۹۵ هجری فرارسید و یک‌باره این گزارش منتشر شد که «امام رضا (ع) پسر دار شدند و نام پسرشان نیز ابوجعفر است». ۴۵ پس از پخش این خبر، هوشمندان دغدغه‌دار، امیدوارانه به نزد امام رفته، و برای اطمینان و آگاهی بیشتر، این پرسش را مطرح کردند:

امام! چندی پیش ما را به تولد چنین فرزندی نوید داده بودید و اینک به بار نشست. خدای بزرگ، سایه مبارکتان را مستدام بدارد. ما برای آگاهی بیشتر می‌پرسیم که اگر به تقدیر الهی حادثه‌ای رخ نماید امام ما پس از شما کیست؟
آن گرامی با اشاره به کودک خود، وی را امام پس از خود معرفی کردند. آنان پرسیدند: «وی کودک است؟» امام فرمودند:

رسالت الهی برای فرد شایسته، کوچک و بزرگ نمی‌شناسد؛ چنان‌که در شمار پیامبران الهی کودکانی چون حضرت عیسی (ع) دیده می‌شوند. ۴۶

با تولد امام جواد (ع)، تردیدهای مربوط به امامت از دل دوستان اهل بیت (علیهم السلام) زدوده شد ۴۷ و برکت تولد آن حضرت، چون چراغی فروزان، فراوی آینده شیعیان قرار گرفت و چراغ امید گروه واقفیه نیز به خاموشی گرایید و آنان

۴۴. همان، ص ۳۲۰، ح ۴.

۴۵. صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۰۹.

۴۶. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲۱-۳۲۰، ح ۶ و ۱۰؛ مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۶ و ۲۷۹.

۴۷. همان، ص ۳۲۱-۳۲۰، ح ۶ و ۱۰.

با آینده‌ای تاریک مواجه شدند و هر چه زمان پیش می‌رفت و برجستگی‌های علمی امام جواد (ع) روشن‌تر می‌شد، دشواری‌های آنان فزونی می‌یافت^{۴۸}. به همین سبب، امام جواد (ع) مولودی نام یافتند که تولد او برکتی بزرگ نامیده شده است.^{۴۹}

ص: ۴۷

ماه

درباره ماه تولد امام جواد (ع) میان منابع کهن موازنه برقرار نیست؛ بخشی به آن نپرداخته‌اند و منابعی که در این باره سخن گفته‌اند، با پراکندگی از ماه‌های رجب و رمضان در این باره یاد کرده‌اند.

بررسی منابع کهن

با جست‌جو در منابع کهن شیعیان، این نتیجه به دست می‌آید که جز یک نقل، ۵۰ همگی بر تولد آن حضرت در ماه رمضان تأکید دارند و می‌توان از سعدبن عبدالله اشعری (م حدود ۳۰۰ ق)، ۵۱ نوبختی (م حدود ۳۲۰ ق)، ۵۲ کلینی (م ۳۲۹ ق)، ۵۳ مسعودی (م ۳۴۶ ق)، ۵۴ حسن بن محمد قمی (م ۳۸۱ ق)، ۵۵ شیخ مفید (م ۴۱۳ ق)، ۵۶ حسین

۴۸. این مطلب از گزارش مسعودی (اثبات الوصیه، ص ۱۸۶) در مورد دیدارهای علمی علمای بغداد و دیگر شهرها با امام جواد (ع) در مدینه به هنگام حج، به روشنی به دست می‌آید.

۴۹. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲۱، ح ۹؛ مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۹.

۵۰. روایت ابن عباس که در چند سطر بعدی، آدرس روایت و مطالب مربوط به آن می‌آید.

۵۱. المقالات و الفرق، ص ۹۹-۹۶.

۵۲. فرق الشیعه، ص ۹۱.

۵۳. کافی، ج ۱، ص ۴۹۲.

۵۴. اثبات الوصیه، ص ۱۸۳.

۵۵. تاریخ قم، ص ۲۰۰.

۵۶. ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۳؛ مسار الشیعه، (مصنفات، ج ۷، ص ۲۴)؛ المقنعه، ص ۴۸۲.

بن عبد الوهاب (۴۳۶ ق)، ۵۷، شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، ۵۸، طبری امامی (معاصر شیخ طوسی)، ۵۹، فتال نیشابوری (م ۵۰۷ ق)، ۶۰، شیخ طبرسی (م ۵۴۸ ق)، ۶۱، ابن خشاب (م ۵۶۷ ق)، ۶۲، ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق)، ۶۳، اربلی (م

ص: ۴۸

۶۹۳ ق)، ۶۴، علامه حلی (۷۲۶ ق)، ۶۵، شیعی سبزواری (زنده در ۷۵۷ ق)، ۶۶، شهید اول (م ۷۸۶ ق)، ۶۷، حسین بن عبد الصمد عاملی (۹۱۸-۹۸۴ ق)، ۶۸ و مجلسی ۶۹ نام برد. از نگارندگان اهل سنت هم آن دسته که در این موضوع نگاشته‌اند، تنها به نقل همین نظریه بسنده کرده‌اند، مانند: ابن طلحه شافعی، ۷۰، گنجی شافعی، ۷۱، ابن خلکان ۷۲ و ابن صباغ مالکی ۷۳ که برخی از اینان از ماه رجب نیز با تعبیر «گفته شده» نام برده و آن را برنتابیده‌اند. ۷۴

۵۷. عیون المعجزات، ص ۱۲۱.

۵۸. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۰۲.

۵۹. دلائل الإمامه، ص ۳۸۳.

۶۰. روضه الواعظین، ص ۲۴۳.

۶۱. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸).

۶۲. ابن خشاب، موالید الأئمه، (مجموعه نفیسه، ص ۱۹۵).

۶۳. مناقب آل أبي طالب، ج ۴، ص ۴۱۱.

۶۴. كشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۳ (به نقل از، کمال‌الدین و جناب‌دی).

۶۵. المستجد من کتاب الإرشاد، (مجموعه نفیسه، ص ۵۰۰).

۶۶. راحة الأرواح، ص ۲۳۹.

۶۷. الدروس، ج ۲، ص ۱۴.

۶۸. وصول الأخیار الى اصول الأخبار، ص ۴۳.

۶۹. بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۱۱۵ (به نقل از، تاریخ غفاری).

۷۰. مطالب السئول، ص ۳۰۳.

۷۱. کفایه الطالب، ص ۴۵۸.

ابن عیاش (۴۰۱) ۷۵ نخستین کسی است که تولد امام جواد (ع) را در ماه رجب گزارش کرده که یکبار در قالب دعایی در ماه رجب با استناد به ابوالقاسم حسین بن روح (۳۲۶ ق) آن را نقل نموده و بار دیگر با این عنوان که امام جواد (ع) در روز دهم ماه رجب تولد یافتند، از آن یاد کرده است. شیخ طوسی نیز نخستین ثبت کننده این دو گزارش از ابن عیاش به شمار می آید. قسمتی از دعا و گزارش

ص: ۴۹

نقل شده از ابن عیاش را در پاورقی مشاهده می کنید. ۷۶

پس از شیخ طوسی، طبرسی ۷۷ و سپس برخی دیگر تولد آن گرامی را در ماه رجب از ابن عیاش نقل کرده اند. ۷۸ ابن طاووس هم دعای یادشده را از طریق شیخ طوسی، از ابن عیاش به ثبت رسانیده، ۷۹ ولی این گزارش از چند جهت مورد نقد است:

۷۲. وفيات الأعیان، ج ۴، ص ۱۷۵.

۷۳. الفصول المهمة، ج ۲، ص ۱۰۳۷.

۷۴. ابن طلحه شافعی، با پذیرش ماه رمضان، گزارش تولد در ماه رجب را با تعبیر «قیل» نقل کرده است. (مطالب السؤل، ص ۳۰۳).

۷۵. ابن طاووس در کتاب اقبال الأعمال (ج ۳، ص ۷۳) در یک مورد نام وی را محمد بن احمد بن عیاش ثبت کرده و در مورد دیگر (همان، ص ۲۰۹) نامش را احمد بن محمد بن عیاش آورده، لیکن در قاموس الرجال (ج ۱، شماره ۵۶۱) نام او احمد بن محمد بن عبدالله بن حسن بن عیاش بن ابراهیم بن ایوب جوهری به ثبت رسیده و کنیه وی ابو عبدالله و مادرش برادرزاده محمد بن یوسف قاضی (۳۲۰ ق) دانسته شده است.

۷۶. مصباح المتعجد، ص ۵۵۷. متن دعا،

«اللهم انی استلک بالمولودین فی رجب محمد بن علی الثانی و ابنه علی بن محمد المنتجب...».

متن گزارش، «و ذکر انه کان یوم العاشر مولد أبی جعفر الثانی».

۷۷. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱ با تعبیر و فی روایه ابن عیاش؛ تاج الموالید، مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸ با تعبیر «و فی روایه آخری».

۷۸. ابن فندق بیهقی، لباب الأنساب، ج ۱، ص ۳۹۴؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل أبي طالب، ج ۴، ص ۴۱۱ (با تعبیر و قال ابن عیاش، لعشر خلون من رجب ..) و کفعمی، المصباح، ص ۵۱۲ و ۵۲۳ (کفعمی این نقل را پذیرفته است).

۷۹. الإقبال بالأعمال، ج ۳، ص ۲۱۵.

۱. شیخ طوسی، نخستین ثبت‌کننده این گزارش، فقط به نقل آن در کتاب مصباح المتهجد- که کتاب گزارشی است- بسنده کرده، ولی در کتاب تهذیب که برترین کتاب پژوهشی اوست، آن را برنتابیده و بر تولد آن عزیز در ماه رمضان تأکید کرده است؛ ۸۰ چنان‌که طبرسی و ابن‌شهر آشوب نیز چنین کرده‌اند. ۸۱

۲. دو گزارش ابن‌عیاش به لحاظ اعتبار قابل‌اعتماد نیست؛ زیرا وی هرچند از عالمان و راویان تاریخ و حدیث بوده و در تاریخ امامان (علیهم‌السلام) نیز کتابی نگاشته که مقتضای الأثر فی عدد الأئمة الإثنی عشر (علیهم‌السلام) نام دارد، به گفته شیخ طوسی و نجاشی، حافظه وی در پایان عمر به‌گونه‌ای ناتوان شده بود که تعبیرها و مطالب را به هم می‌آمیخت و جابه‌جا گزارش می‌کرد. ۸۲ به نظر می‌رسد گزارش وی درباره تولد امام جواد (ع) نیز از این دست بوده که برخی از محققان نیز بر این باورند. ۸۳ نجاشی با این‌که وی را دوست خود و پدرش می‌خواند و از او مطالب فراوانی

ص: ۵۰

شنیده، می‌گوید: «از نقل روایتش پرهیز کردم». ۸۴ چنان‌که شیخ طوسی در کتاب تهذیب الأحکام به گزارش وی درباره تولد امام جواد (ع) اعتنا نکرده و بر تولد ایشان در ماه رمضان تأکید کرده است.

۳. با فرض پذیرفتن اعتبار سندی این نقل، در متن دو گزارش ابن‌عیاش خطایی رخ داده که سبب شده در برخی منابع مذکور، ۸۵ از این نقل با تعبیر «گفته شده» یاد شود و در برخی مصادر ۸۶ هم به همین صورت ثبت گردد.

خطای رخ داده این است که واژه «الثانی» در جمله «محمد بن علی الثانی» در دعای مربوط به ماه رجب با کلمه «الاول» جابه‌جا شده است و در واقع، تعبیر درست آن «محمد بن علی الاول» است؛ چنان‌که دو واژه «العاشر» و «الثانی» در

۸۰. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۰۲.

۸۱. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۱.

۸۲. نجاشی، الرجال، ج ۱، ص ۲۲۵؛ شماره ۲۰۵؛ محمدتقی تستری، قاموس الرجال، ج ۱، ص ۶۲۲، شماره ۵۶۱.

۸۳. محمدتقی تستری، رساله فی تواریخ النبی و الأهل، ص ۱۷.

۸۴. نجاشی، الرجال، ج ۱، ص ۲۲۶.

۸۵. ابن‌طاووس، إقبال الأعمال، ج ۳، ص ۲۲۷؛ ارلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۳ (به گفته ابن‌طلحه و با تعبیر "و قیل").

۸۶. کفعمی، المصباح، ص ۵۱۲ و ۵۲۳.

جمله «کان یوم العاشر مولد ابی جعفر الثانی» در گزارش پیش‌گفته ابن‌عیاش، با کلمه «الاول» جابه‌جا شده و در واقع، تعبیر درست چنین است: «کان یوم الاول (من رجب) مولد ابی جعفر الاول» و مقصود از آن در هر دو مورد امام باقر (ع) است نه امام جواد (ع)؛ زیرا بر مبنای پژوهشی معتبر، امام باقر (ع) در روز نخست ماه رجب تولد یافتند ۸۷ و چون کنیه و نام ایشان با امام جواد (ع) یکی بوده، سبب این خطا و جابه‌جایی شده است. همین خطا در قسمت بعدی آن دعا؛ یعنی در جمله «و ابنه علی بن محمد المنتجب» هم تکرار شده است که واژه «ابنه» به خطا، به جای «ایبه» ثبت شده و جمله با تعبیر «و ابنه علی المنتجب»

ص: ۵۱

قرائت شده است و کلمه «علی» هم در این عبارت، به اشتباه، امام هادی (ع) دانسته شده است. سپس حاشیه‌نویس واژه «بن محمد» را در حاشیه دعا افزوده و در گذر زمان در متن دعا جای گرفته و به صورت «وابنه علی بن محمد المنتجب»

ص: ۵۲

قرائت شده؛ در حالی که تعبیر درست آن «و ایبه علی المنتجب» است و مقصود از آن، علی بن ابی‌طالب (ع) است نه امام هادی (ع)، زیرا در میان امامان معصوم (علیهم السلام) غیر از امام باقر (ع)، تنها حضرت امیرمؤمنان علی (ع) در ماه رجب تولد یافته‌اند و امام هادی (ع) هم به گفته منابع معتبر در ماه ذی‌الحجه متولد شده‌اند! ۸۸

گواه سخن این‌که اگر مقصود از دو واژه «محمد بن علی» و «علی المنتجب» امام جواد و امام هادی (ع) باشند، نباید در آغاز این دعا، جمله «بالمولودین فی رجب» گفته می‌شد، بلکه باید می‌فرمود: «اللهم انی اسئلك بالموالید فی رجب». تا تولد چهار امام در این ماه را شامل گردد. اگر گفته شود مقصود از این تعبیر، همین دو امامی است که در این دعا نام برده شده‌اند، در پاسخ گفته می‌شود: معیار این سوگند و دعا، تولد امامانی است که در ماه رجب رخ داد و موجب شد تا این ماه شرافت بیش‌تری بیابد و این معیار و ویژگی، نزد انشا‌کننده دعا در مورد حضرت امیرمؤمنان (ع) و امام باقر (ع) به لحاظ تولدشان در این ماه یقینی بوده است. پس چه خصوصیتی در تولد دو امام جواد (ع) و امام هادی (ع) وجود داشته که سبب شود تنها به نام آن دو امام سوگند یاد شوند نه دو امام دیگر با این‌که بر این فرض، همگی در این ماه متولد شدند؟ پس با این نشانه‌ها، باید گفت مقصود از کلمه «بالمولودین» و نام‌های پس از آن، حضرت امیرمؤمنان و امام باقر

۸۷. نک: کتاب بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان (علیهم السلام) از همین نگارنده، عنوان روز تولد امام باقر (ع)، ص ۳۵۷.

(ع) هستند و تنها این دو امام، در این ماه متولد شده‌اند، و این دعا و گزارش نقل شده از ابن عیاش، دلیل تولد امام جواد (ع) و هادی (ع) در ماه رجب نیست.

به هر حال این اشتباه، یا از سوی نسخه‌برداران بوده - که نمونه‌های آن در نسخه‌برداری فراوان است - و یا خود ابن عیاش به لحاظ حالت یادشده دچار این اشتباه گردیده؛ چنان‌که برخی از پژوهش‌گران بر این باورند.^{۸۹}

ص: ۵۳

گفتنی است پیش از ابن عیاش، راویان و نگارندگان بزرگی چون: نوبختی، کلینی، مسعودی و ... همگی بر تولد امام جواد (ع) در ماه رمضان تأکید کرده، ۹۰ از تولد آن حضرت در ماه رجب نام نبرده‌اند و در دوران وی نیز بزرگانی چون صدوق و مفید با این‌که به منابع درخور و معتبر دستیابی داشتند، هیچ‌گونه اشاره‌ای به سخن ابن عیاش نکرده‌اند. این نمونه‌ها، ناتوانی گزارش ابن عیاش در این زمینه را گواهی می‌کنند.

برآیند آن‌چه گفته شد، معتبر بودن آن دسته از گزارش‌هاست که تولد امام جواد (ع) را در ماه رمضان دانسته‌اند.

زادروز

در این‌که آن گرامی در چه روزی از ماه مبارک رمضان دیده به جهان گشودند نیز میان نگارندگان منابع یادشده توازنی نیست؛ بخشی از آنان تنها به تولد آن حضرت در ماه رمضان بسنده نموده و روزش را تعیین نکرده‌اند که می‌توان از کلینی، ۹۱ مفید در دو کتابش، ۹۲ طوسی، ۹۳ گنجی شافعی، ۹۴ ابن طقطقی، ۹۵ علامه حلّی، ۹۶ و شهید اول ۹۷ نام برد. گروه دیگر که از روز آن نام برده‌اند با پراکندگی

۸۹. محمدتقی تستری، رساله فی تاریخ النبی و الآل، ص ۱۷.

۹۰. این منابع در قسمت نخست عنوان «بررسی منابع کهن»، گذشت.

۹۱. کافی، ج ۱، ص ۴۹۲.

۹۲. ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۳؛ المقنعه، ص ۴۸۲.

۹۳. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۰۲.

۹۴. کفایه الطالب، ص ۴۵۸.

۹۵. الأصبلی، ص ۱۵۶.

روزهای پنجم، ۹۸، نهم، ۹۹، پانزدهم، ۱۰۰، هفدهم، ۱۰۱ و نوزدهم، ۱۰۲ ماه رمضان را ثبت کرده‌اند. در میان اینان، بر یکی از دو گزینه پانزدهم یا نوزدهم ماه رمضان می‌توان تکیه کرد و نیز می‌توان گفت دیگر نقل‌ها به این دو مورد بازمی‌گردند؛ یعنی گزینه پنجم رمضان در گزارش اصلی، پانزدهم رمضان بوده و هم‌چنین نقل نهم رمضان، نوزدهم رمضان بوده که در هر دو مورد، اشتباه رخ داده است؛ چنان‌که در نسخه چاپ‌شده مطالب السؤل نهم رمضان ثبت گردیده؛ ولی در نسخه دیگر این کتاب که نزد اربلی بوده، نوزدهم رمضان به ثبت رسیده است. گزارش تولد ایشان در هفدهم رمضان که در دو کتاب طبرسی ۱۰۳ و گزارش شیعی سبزواری ۱۰۴ ثبت شده نیز در واقع، گزارش از تولد در نوزدهم رمضان است که به جهت بی‌نقطه بودن دو واژه سابع و تاسع در خط کوفی، جابه‌جا نقل شده‌اند؛ چنان‌که در گزارش طبرسی از ابن‌عیاش در

۹۶. المستجد من الإرشاد (مجموعه نفیسه، ص ۲۲۳).

۹۷. الدروس، ج ۲، ص ۱۴.

۹۸. ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۴، ص ۱۷۵؛ قاضی نورالله، احقاق الحق، ج ۱۲، ص ۴۱۶ (به نقل از، سیدعباس مکی در نزهه الجلیس).

۹۹. ابن‌طلحه، مطالب السؤل، ص ۳۰۳؛ قرمانی، اخبار الدول و آثار الأول، ص ۱۱۵.

۱۰۰. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۹۱؛ اشعری، المقالات و الفرق، ص ۹۹؛ قمی، تاریخ قم، ص ۲۰۰ و مفید، مسار الشیعه (مصنفات، ج ۷، ص ۲۴) و طبری امامی، دلائل الإمامه، ص ۳۸۳؛ فتال، روضه الواعظین، ص ۲۴۳ (با تعبیر و یقال) و طبرسی، إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸) (با تعبیر یقال)؛ ابن‌شهر آشوب، مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۱ (با تعبیر و یقال)؛ ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۴، ص ۱۷۵ (با تعبیر و قبل).

۱۰۱. طبرسی، إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸)؛ شیعی سبزواری، راحة الأرواح، ص ۲۳۹ و افزوده است، گویند در نیمه آن).

۱۰۲. مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۱۸۳؛ فتال، روضه الواعظین، ص ۲۴۳؛ ابن‌خشاب، موالید الأئمه (مجموعه نفیسه، ص ۱۹۵)؛ ابن‌شهر آشوب، مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۱؛ اربلی، كشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۳ (به نقل از، کمال‌الدین ابن‌طلحه)؛ قاضی نورالله، احقاق الحق، ج ۱۲، ص ۴۱۴ (به نقل از، محمدبن‌طلحه شافعی).

۱۰۳. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸).

۱۰۴. راحة الأرواح، ص ۲۳۹.

همین مورد، واژه دهم رجب با پانزدهم جابه‌جا شده است^{۱۰۵}. شیعی سبزواری هم باید با تأثر از طبرسی این قول را ثبت کرده باشد؛ چون منبع دیگری به آن نپرداخته است.

تعیین یکی از دو روز پانزدهم یا نوزدهم ماه رمضان به نام زادروز آن عزیز، مستندی قوی می‌طلبد که دستیابی به آن بسی دشوار است و شاید علت این‌که نگارندگان کهنی چون کلینی، مفید، طوسی و در پی اینان شهید به آن نپرداخته‌اند، همین امر باشد.

با این همه، شاید بتوان گزارش تولد آن حضرت در پانزدهم ماه رمضان را ترجیح داد و بر آن، دو گواه گرفت: نخست تأکید نوبختی،^{۱۰۶} اشعری^{۱۰۷} و حسن بن محمد قمی^{۱۰۸} بر این گویه است که اینان نخستین گزارش‌گران آن و متقدم از دیگرانند. گواه دوم نقل مفید که پانزدهم ماه رمضان را برگزیده است.^{۱۰۹} هرچند او در ارشاد و مقنعه هیچ‌یک از روزهای ماه رمضان را به این نام تعیین نکرده، می‌توان به قانون اطلاق و تقیید در گزارش‌هایش، تولد در پانزدهم ماه رمضان را به وی نسبت داد. افزون بر این‌ها، طبری امامی این نقل را به امام عسکری (ع) نسبت داده^{۱۱۰} که گواه سومی در این ردیف شمرده می‌شود.

این روز به محاسبه نجومی برابر با ۲۳ خرداد ماه سال ۱۹۰ خورشیدی (۲۳ / ۳ / ۱۹۰) مطابق با سیزده ژوئن ۸۱۱ میلادی است.^{۱۱۱}

۱۰۵. نسخه چاپی إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱ در نقل روایت ابن عیاش درباره تولد امام جواد (ع)، پانزدهم ماه رجب را ثبت کرده و در نسخه کشف الغمّه، ج ۲، ص ۳۶۹ و نسخه بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۱۳ به نقل از إعلام الوری، تولد آن عزیز طبق همین روایت، دهم رجب دانسته شده است.

۱۰۶. فرق الشیعه، ص ۹۱.

۱۰۷. المقالات و الفرق، ص ۹۹.

۱۰۸. تاریخ قم، ص ۲۰۰.

۱۰۹. مسار الشیعه (مصنفات، ج ۷، ص ۴۳).

۱۱۰. دلائل الإمامه، ص ۳۸۳.

۱۱۱. زمانی قمشهای، هیئت و نجوم اسلامی، ج ۲، ص ۳۳۳ تاریخ یادشده در متن از این محاسبه نجومی ریشه گرفته و این نگارنده این محاسبه را از دهم رجب به پانزدهم رمضان تغییر داده است).

در این‌که زادروز امام جواد (ع) در چه روزی از هفته بوده، بخشی از منابع به آن نپرداخته‌اند و نگارندگان منابعی که این روز را تعیین کرده‌اند، از شب جمعه نام

ص: ۵۵

برده‌اند؛ از جمله: مسعودی، ۱۱۲، فتال، ۱۱۳، طبری امامی، ۱۱۴، حسین بن عبدالوهاب، ۱۱۵، طبرسی، ۱۱۶، ابن شهر آشوب، ۱۱۷، اربلی، ۱۱۸ و کفعمی، ۱۱۹. تنها ابن خلکان روز سه‌شنبه را ثبت کرده است. ۱۲۰ که در گزارش خود تنهاست و یک‌دست در برابر دستان بی‌شمار بی‌صداست.

زادگاه

مکان تولد امام جواد (ع) مدینه بود. این مطلب در تمامی منابع پیش‌گفته - جز چند مورد که به این موضوع نپرداخته‌اند - تصریح شده است. هرچند در این منابع، از نقطه مشخصی از مدینه نام برده نشده، به لحاظ این‌که امام رضا (ع) در محله بنی‌هاشم می‌زیستند و محور زندگی آنان نیز خانه امام صادق (ع) بود، می‌توان گفت محل تولد آن حضرت در همان‌جا بوده؛ چنان‌که آن حضرت در ماه‌های نخست پس از شهادت امام رضا (ع)، در همان‌جا می‌زیستند و برخی از دوستان و عالمان که از شهرهای دیگر به مدینه می‌رفتند، در خانه امام صادق (ع) به دیدارش می‌شتافتند و درباره آموزه‌های دینی

۱۱۲. اثبات الوصیه، ص ۱۸۳.

۱۱۳. روضه الواعظین، ص ۲۴۳.

۱۱۴. دلائل الإمامه، ص ۳۸۳.

۱۱۵. عیون المعجزات، ص ۱۲۱.

۱۱۶. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۸).

۱۱۷. مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۱.

۱۱۸. کشف الغمه، ج ۲، ص ۳۶۹ (به نقل از، کمال‌الدین ابن طلحه).

۱۱۹. المصباح، ص ۵۲۳.

۱۲۰. وفيات الأعیان، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۵۶۱.

با ایشان به گفت‌وگو می‌نشستند. ۱۲۱ این خانه و محله بعدها به دست آل‌سعود تخریب شد و اکنون در قسمت میانی صحن مسجدالنبی به سمت قبرستان بقیع (برابر درب بزرگی که به نام "باب ابوبکر" نام یافته) بی‌آن‌که نشانی داشته باشد جای دارد.

ص: ۵۶

(ب) شهادت

سال

منابع کهن شیعیان و سنیان، درباره سال شهادت امام جواد (ع) هماهنگ هستند. هرچند بخش زیادی از منابع سنیان به این موضوع نپرداخته‌اند، آن دسته که در این موضوع سخن گفته‌اند، با منابع شیعیان همسو هستند و بر شهادت آن عزیز در سال ۲۲۰ قمری تأکید دارند. ۱۲۲ تنها چند گزارش از سال‌های دیگر نام برده‌اند که به زودی نقد خواهند شد.

نشانه دیگر درباره شهادت امام جواد (ع) در سال ۲۲۰ هجری، حدود ۲۵ ساله بودن ایشان در وقت شهادت است. تمام منابعی که درباره دوران زیستن آن حضرت سخن گفته‌اند، این دوران را ۲۵ سال دانسته‌اند، ۱۲۳ در حالی که همین منابع، سن به امامت رسیدن آن حضرت را میان هفت تا هشت سال ثبت کرده‌اند. این مطلب نیز در جای خود ثابت شد که سال شهادت امام رضا (ع) ۲۰۳ هجری بوده ۱۲۴ و هفت تا هشت ساله بودن امام جواد (ع) در این هنگام، با تولد ایشان در سال ۱۹۵ هجری مطابقت دارد و ۲۵ سال پس از سال ۱۹۵ هجری، مطابق با سال ۲۲۰ هجری خواهد بود.

نشانه سوم در این زمینه چند گزارشی است که شهادت آن گرامی را در سال‌های دیگر دانسته‌اند و برتابیدنی نیستند. آن‌ها چنین هستند:

۱۲۱. مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۱۸۶) و اجتمع من فقهاء بغداد و الأمصار و علمائهم ثمانون رجلاً و قصدوا الحج و المدينة ليشاهدوا ابا جعفر (ع) فلما وافوا أتوا دار أبي عبدالله جعفر بن محمد (ع) فدخلوها ... و قام مناد فنادی هذا ابن رسول الله (ص) فمن اراد السؤال فليسأله).

۱۲۲. نک: عنوان سال تولد امام جواد (ع)، پاورقی‌های دو صفحه ۳ و ۴ و قمری، تاریخ قم، ص ۲۰۰؛ ابن‌اثیر، الکامل، ج ۶، ص ۴۵۵؛ یافعی شافعی، مرآه الجنان، ج ۲، ص ۶۱ و ابن‌الوردی، تاریخ، ص ۲۱۲.

۱۲۳. همان.

۱۲۴. مقدسی، بازپروهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان (علیهم السلام)، ص ۴۲۹.

کلینی روایتی را از علی بن مهزیار درباره سال زنده بودن امام جواد (ع) نقل کرده که این سال، ۲۲۵ هجری گزارش شده است. پسر مهزیار می گوید:

در (یکی از روزهای) سال ۲۲۵، امام جواد (ع) را پس از طلوع خورشید و در بخش نخست روز، در طواف وداع کعبه مشاهده کردم. ایشان هفت بار دور کعبه گشتند و هر بار، رکن یمانی را استلام کردند و در شوط هفتم، رکن

ص: ۵۷

یمانی و حجرالاسود، هر دو را استلام نمودند.

آن گاه افزوده است: «سپس در سال ۲۱۷ هجری وی را شبانه در حال طواف کعبه مشاهده کردم» و شیوه طواف را با کمی تفاوت با روش پیش گفته نقل کرده است. ۱۲۵

با توجه به نشانه‌های در پیش رو باید گفت: نسخه‌بردار این روایت در ثبت واژه «فی سنه خمس و عشرين و مائین» اشتباه کرده و تعبیر «فی سنه خمس عشره و مائین» درست است؛ زیرا اولاً از روند گزارش پسر مهزیار و ساختار آن، برمی آید، طواف دوم امام جواد (ع) - که در سال ۲۱۷ هجری انجام گرفت - پس از طواف نخست ایشان بوده. پس طواف اول باید در سال ۲۱۵ باشد نه ۲۲۵؛ ثانیاً شیخ طوسی این روایت را با همین سند از کلینی نقل کرده و سال این دو زیارت را ۲۱۵ و ۲۱۷ هجری ثبت نموده و افزوده که نسخه ۲۲۵ هجری، خطاست. ۱۲۶ تصریح شیخ طوسی بر خطا بودن تعبیر سال ۲۲۵ هجری، به این مطلب گواهی می‌دهد که نسخه‌ای از کافی در اختیار وی بوده که این سال را ۲۱۵ هجری ثبت کرده است. علی‌اکبر غفاری - که نسخه‌شناس و حدیث‌شناس چیره‌دستی است و کتاب کافی را تصحیح کرده - نیز می‌گوید:

به نسخه‌ای از کتاب کافی دست یافتم که این روایت در آن، با تعبیر سال ۲۱۵ و ۲۱۷ ثبت گردیده است. ۱۲۷

و ثالثاً خود کلینی که این روایت در کتاب او ثبت شده، این تاریخ را نپذیرفته و بر شهادت امام جواد (ع) در سال ۲۲۰ هجری تأکید کرده است. ۱۲۸

۱۲۵. کافی، ج ۴، ص ۵۳۲، ح ۳.

۱۲۶. تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۲۸۱، ح ۹۵۹.

۱۲۷. پیشین، پاورقی.

۲. شیخ مفید در کتاب ارشاد، در سه جا به سال شهادت امام جواد (ع) پرداخته و در یکی از این موارد، سال ۲۲۵ هجری را ثبت کرده است. ۱۲۹. شیخ طبرسی نیز همین گزارش را در کتاب خود آورده و به شیخ مفید نسبت داده

ص: ۵۸

است. ۱۳۰ ولی این نقل کتاب ارشاد، اشتباه نسخه‌بردار بوده که به کتاب طبرسی نیز راه یافته؛ زیرا شیخ مفید در دو مورد دیگر کتاب ارشاد و نیز در دو کتاب المقنعه و مسار الشیعه شهادت امام جواد (ع) را در سال ۲۲۰ هجری دانسته است. ۱۳۱.

۳. مسعودی در گزارش خود، شهادت امام جواد (ع) را سال ۲۱۹ هجری ثبت کرده است. ۱۳۲ ابن تغری ۱۳۳ و ابن طولون ۱۳۴ نیز به نقل همین گزارش بسنده نموده و بر آن استدلال نکرده‌اند، اما مسعودی در گزارش دیگرش، آن گرامی در سال ۲۲۰ هجری را ترجیح داده ۱۳۵ و بر آن استدلال کرده است؛ چنان‌که ابن خلکان و ذهبی با نقل هر دو گویه، بر شهادت ایشان در سال ۲۲۰ تأکید کرده و رخ دادن آن در سال ۲۱۹ را برنتابیده‌اند. ۱۳۶ قاضی نورالله نیز از نویسنده کتاب نزهه الجلیس و ابن تیمیه چنین گزارش کرده که آنان با تردید میان سال‌های ۲۱۹ و ۲۲۰ هجری، نگاشته‌اند ۱۳۷ و این تردید، خود نشانه بی‌پایگی گزارش شهادت در سال ۲۱۹ است.

۱۲۸. کافی، ج ۱، ص ۴۹۲.

۱۲۹. ارشاد، ج ۲، ص ۲۸۹. گفتنی است در این چاپ، این اشتباه، تصحیح شده است.

۱۳۰. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱.

۱۳۱. ارشاد، ج ۲، ص ۲۷۳ و ۲۹۵؛ المقنعه، ص ۴۸۲؛ مسار الشیعه (مصفیات، ج ۷، ص ۲۴).

۱۳۲. مروج الذهب، ج ۴، ص ۶۰.

۱۳۳. النجوم الزاهره، ج ۲، ص ۲۳۱.

۱۳۴. الأئمه الإثنی عشر، ص ۱۰۴.

۱۳۵. انبای الوصیه، ص ۱۹۲.

۱۳۶. وفيات الأعیان، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۵۶۱؛ تاریخ الإسلام، ج ۱۰، ص ۳۸۵؛ العبر، ج ۱، ص ۳۰۰ (و قبل).

۱۳۷. احقاق الحق، ج ۱۲، ص ۴۱۶.

اربعی شهادت امام جواد (ع) در سال ۲۲۶ هجری را از محمد بن سعید نقل کرده و در ادامه، شهادت حضرت را در پنجم ذی الحجه سال ۲۲۰ هجری دانسته است؛ در حالی که وی در همین نقل، سال تولد حضرت را ۱۹۵ هجری و مدت عمر ایشان را ۲۵ سال، ثبت کرده ۱۳۸ که ۲۵ سال پس از سال ۱۹۵ مطابق با سال ۲۲۰ خواهد بود. پس ثبت سال ۲۲۶ هجری به نام سال شهادت آن گرامی، خطای نسخه برداران است. از آن چه گفته شد، برمی آید که گزارش شهادت امام جواد (ع) در سال ۲۲۰ هجری گزارش استواری است.

ص: ۵۹

ماه

نگارندگان منابع کهن، درباره ماه شهادت امام جواد (ع) اتفاق نظر ندارند. برخی به آن نپرداخته و گروهی که از آن سخن گفته اند - به جز ابن طقطقی ۱۳۹ و کفعمی ۱۴۰ که از متأخرانند - همگی میان دو ماه ذی القعدة و ذی الحجه پراکنده نظر داده اند. این پژوهش با تتبع و تلاشی که در این باره انجام داده، شهادت آن گرامی را در ماه ذی القعدة می داند و بر این گویه بدین روش استدلال می کند:

۱۳۸. کشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۵.

۱۳۹. ابن طقطقی در الأویلی، صفحه ۱۵۶ این روز را، دهم شعبان دانسته و به مستند خود نیز اشاره ای نکرده است. در منابع تاریخی هم، موافقی برای او به دست نیامده است.

۱۴۰. کفعمی در المصباح، صفحه ۵۲۳، شهادت امام جواد (ع) را دهم رجب دانسته و این نیز، به جهت اشتباه ماه شهادت و ماه تولد این امام همام است که به گزارش ابن عیاش، تولد آن حضرت دهم رجب دانسته شد و کفعمی نیز آن را پذیرفته است، با اینکه در گزارش ابن عیاش ماه شهادت آن عزیز ذی القعدة ثبت شده و کفعمی به اشتباه، همان تاریخ ماه و روز تولد را برای ماه و روز شهادت نیز، ثبت کرده و این، خطای قلم وی یا نسخه بردار است.

۱. هر چند شمار گزارش‌گران شهادت ایشان در دو ماه یادشده، از دو گروه شیعه و اهل سنت اندک نیستند، بیش‌تر منابع شیعیان ۱۴۱ و بخشی از منابع سنیان، ۱۴۲ این رخداد را در ماه ذی‌القعدة دانسته‌اند و در میان اینان کسانی چون نوبختی، اشعری، کلینی و ... حضور دارند که به دوران آن گرامی نزدیک بوده‌اند و منابع فراوانی نیز در اختیار داشته‌اند که بعدها از میان رفته است. اینان با این‌که به گزارش شهادت آن عزیز در ماه ذی‌الحجه دسترسی داشتند، ۱۴۳ آن را برنتابیده‌اند و بر تولد در ماه ذی‌القعدة تأکید کرده‌اند.

ص: ۶۰

۲. نخستین کسی که شهادت را در ماه ذی‌الحجه گزارش کرده، محمدبن سنان است که کلینی از او نقل کرده است ۱۴۴. سپس محمدبن سعد یا محمدبن سعید ۱۴۵ نیز از راویان این خبر به شمار می‌رود. منابع شیعیان و سنیان یا با استناد به این دو، به نقل آن گزارش پرداخته‌اند و یا بدون استناد به آنان، تنها به اصل گزارش بسنده کرده‌اند ۱۴۶ که در هر دو صورت

۱۴۱. نوبختی، فرق‌الشیعه، ص ۹۱؛ اشعری، المقالات و الفرق، ص ۹۹؛ کلینی، کافی، ج ۱، ص ۴۹۲؛ قمی، تاریخ قم، ص ۲۰۰؛ مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۲۸۹؛ المقننه، ص ۴۸۲؛ شیخ طوسی، تهذیب‌الأحكام، ج ۶، ص ۹۰؛ فتال، روضه‌الواعظین، ص ۲۴۳؛ طبرسی، إعلام‌الوری، ج ۲، ص ۹۱؛ تاج‌الموالید) مجموعه نفیسه، ص ۱۲۹)؛ ابن‌شهر آشوب، مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۱؛ شهید، الدروس، ج ۲، ص ۱۵؛ عاملی، وصول‌الأخبار الی أصول‌الأخبار، ص ۴۳؛ قاضی نورالله، احقاق‌الحق، ج ۱۲، ص ۴۱۶ (به نقل از، نزله‌الجلس).

۱۴۲. گنجی شافعی، کفایه‌الطالب، ص ۴۵۸؛ ابن‌صباغ مالکی، الفصول‌المهمه، ج ۲، ص ۱۰۵۷؛ ابن‌هجر هیتمی، الصواعق‌المهرقه، ص ۳۱۲؛ احقاق‌الحق، ج ۱۹، ص ۵۹۳ (به نقل از، الإتحاف بحب‌الأشراف)؛ شبلینجی، نورالابصار، ص ۱۶۳.

۱۴۳. از باب نمونه کلینی با اینکه شهادت امام در ماه ذی‌الحجه را از محمدبن سنان نقل کرده، آن را برنتابیده است (کافی، ج ۱، ص ۴۹۷).

۱۴۴. کافی، ج ۱، ص ۴۹۷.

۱۴۵. در دو پاورقی بعدی درباره او توضیحی خواهد آمد.

۱۴۶. در منابع شیعیان ابتدا حمیری در کتاب‌الدلائل (کشف‌الغمه، ج ۲، ص ۳۶۵) با استناد به محمدبن سنان، فقط این خبر را نقل کرده است. سپس کلینی از وی و اشعری نقل کرده و برنتابیده است. آن‌گاه ابن‌خشاب (مجموعه نفیسه، ص ۱۹۵) در یک روایتش از وی نقل کرده ولی طبری امامی (دلائل‌الإمامه، ص ۳۹۵) این خبر را بی استناد به کسی ثبت کرده است، چنان‌که ابن‌شهر آشوب، فتال، شهید در الدروس، و برخی دیگر با تعبیر «قیل» ثبت کرده‌اند و آن را برنتابیده‌اند. در منابع سنیان نیز، نخست خطیب بغدادی - که بیش از یک قرن پس از کلینی می‌زیست - این گزارش را از محمدبن سنان ثبت کرده و در پی او مورخانی چون ابن‌جوزی در المنتظم (ج ۱۱، ص ۶۲) و ابن‌خلکان در وفیات‌الأعیان (ج ۴، ص ۱۷۵) همین گزارش خطیب بغدادی را نقل کرده‌اند، ولی سندش را حذف کرده‌اند. همچنین ابن‌صباغ مالکی (الفصول‌المهمه، ج ۲، ص ۱۰۵۷) به صورت قیل، آن را گزارش کرده است.

با تقد مواجهند؛ زیرا محمدبن سنان که راوی نخست این نقل بوده، در سال ۲۲۰ قمری درگذشته ۱۴۷ بی آنکه ماه آن معلوم باشد؛ در حالی که منابع یادشده، شهادت امام جواد (ع) را در آخر ذی القعدة یا در روزهای نخست ماه ذی الحجه همان سال دانسته اند و این دو، ماه های پایانی سال هستند. پس محمدبن سنان نمی تواند خبر یادشده را گزارش کند و اگر بپذیریم که محمدبن سنان پس از گزارش این خبر، در همان ماه ذی الحجه درگذشته - که دلیلی بر آن نداریم - باید گفت ثبت این تاریخ به نام ماه شهادت امام جواد (ع) از راویان دیگر نیز باید نقل می شد؛ چون خبر و تاریخ دقیق درگذشت افراد شاخص به سرعت منتشر می شود و همگان از آن اطلاع می یابند؛ در حالی که خبر شهادت امام جواد (ع) در روزهای نخست ذی الحجه چنین نیست. وانگهی کلینی که این روایت را از محمدبن سنان نقل کرده، تاریخ یادشده در آن را نپذیرفته است. از سوی دیگر، محمدبن سعد یا

ص: ۶۱

سعید، راوی دیگر این روایت، ناشناخته است ۱۴۸ و به گزارش چنین فردی بی آنکه پشتیبانی داشته باشد، نمی توان اعتماد کرد.

۳. کلینی گزارشی را ثبت کرده مبنی بر این که در روز سوم ذی الحجه سال ۲۲۰ هجری، احمدبن خالد مولای امام جواد (ع) و حسن بن محمد جوآنی، یکی از نوادگان امام سجاد، نزد جمعی به صورت کتبی و شفاهی گواهی دادند که امام جواد (ع) (در یکی از روزها) جلسه ای تشکیل دادند و درباره فرزندان شان در آن محفل وصیت فرمودند و پسرشان علی بن محمد (امام هادی (ع)) را وصی خود معرفی کردند و عبدالله بن مساور، یکی از یاران نزدیکشان را برای امور مالی

۱۴۷. نجاشی، رجال، ش ۸۸۸.

۱۴۸. در تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۵۵ از شخصی به نام محمدبن سعد و در کشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۵ از محمدبن سعید یاد شده است. در مورد این که این شخص چه کسی است، کتاب او چیست و تاریخ وفات او چه سالی است، مطلبی به دست نیامده است. هرچند ممکن است منظور از محمدبن سعد، نگارنده کتاب الطبقات الکبری (۲۳۰ ق) باشد، لیکن مقصود از محمدبن سعید روشن نیست. در کتاب های رجالی از راویان گوناگونی به این نام یادشده که مناسب با این موضوع، باید محمدبن سعید ازدی - دوست موسی مبرقع پسر امام جواد (ع) - باشد. مسعودی در اثبات الوصیه (ص ۱۹۴) به نقل از کتاب الدلائل حمیری (زنده در ۲۹۷ ق) وی را مولای (دوست) فرزندان امام جواد (ع) دانسته، لیکن کتاب های رجالی درباره شخصیت، مذهب، و زمان درگذشت وی هیچ گونه مطلبی را ثبت نکرده اند (نمازی، مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۷، ص ۱۰۹). اربلی که به نقل از کتاب معالم العتره جنابذی نام او را در این گزارش ثبت کرده مشخص نکرده او کیست. شاید وی همان محمدبن سعد - صاحب الطبقات الکبری - سنی مذهب باشد و جنابذی نیز از او گزارش می کرد و به احتمال دیگر، وی همان کسی است که در گزارش حمیری از دوستان فرزندان امام جواد (ع) به شمار می رود. به هر روی هویت وی، مشخص نیست و اعتماد به گزارش چنین راوی پشتیبان می طلبد که در دست نیست.

فرزندان خود تعیین نمودند که پس از آن حضرت تا بالغ شدن آنان عهده‌دار آن باشد. آن‌گاه چنین گفتند: «در همین روز (سوم ذی‌الحجه) عبدالله بن مساور به اجرای وصیت امام جواد (ع) پرداخته است.» ۱۴۹

با توجه به این‌که فرزندان امام جواد (ع) ۱۵۰ و افراد یادشده همگی در مدینه می‌زیستند و به کارگیری عبدالله بن مساور برای اجرای وصیت آن گرامی در سوم

ص: ۶۲

ذی‌الحجه ۱۵۱ بود و گواهی‌دادن افراد پیشین بر این وصیت نیز در همین روز بوده، این نتیجه به دست می‌آید که اصل شهادت آن بزرگوار- که در بغداد رخ داد- چند روز پیش از این بوده و خبر آن، در روز سوم ذی‌الحجه به خاندان و دوستان آن عزیز در مدینه رسیده؛ چنان‌که این فاصله چندروزه را برخی منابع نیز ثبت کرده، می‌گویند:

در یکی از روزهایی که امام جواد (ع) در بغداد به سر می‌بردند امام هادی (ع) نزد عمه پدرش امّ موسی رفتند و در حالی که به شدت نگران بودند، خود را بردامش انداختند. امّ موسی سبب را پرسید. ایشان پاسخ دادند: «مات ابی واللّه الساعة؛ به خدا قسم هم اینک پدرم درگذشت». افراد حاضر، آن تاریخ را به لحاظ ساعت و روز یادداشت کردند. پس از چند روز از بغداد خبر آمد که امام جواد (ع) در همان روز و ساعتی که امام هادی (ع) از آن خبر داده بودند درگذشته است. ۱۵۲

پس اگر از محمد بن سنان و محمد بن سعد (یا سعید) نقل شده که اینان تاریخ شهادت آن بزرگوار را در روز ششم یا پنجم ذی‌الحجه گزارش کرده‌اند، ۱۵۳ بدان جهت بوده که انتشار همگانی این خبر در این روز انجام گرفت و همین روز را به

۱۴۹. کافی، ج ۱، ص ۳۲۵، ح ۳.

۱۵۰. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۱۱۳۳ (انّ اباجعفر (ع) لما اراد الخروج من المدینه الى العراق و معاودتها ...)؛ مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۱۹۵.

۱۵۱. بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۱۶.

۱۵۲. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۱۳۳؛ مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۱۹۴؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۱۵.

۱۵۳. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۴۹۷؛ خطیب، تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۵۵؛ اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۳۴۵.

نام روز شهادت آن گرامی ثبت کرده‌اند و با این استدلال باید گفت گزارش شهادت امام جواد (ع) در ماه ذی‌القعدة سخن استواری است.

روز

در عنوان ماه شهادت امام جواد (ع) بیان شده که شهادت آن امام همام در ماه ذی‌القعدة بوده، اما منابع در مورد روز شهادت متوازن نیستند. برخی از نگارندگان آن‌ها، به ثبت ماه ذی‌القعدة بسنده کرده‌اند ۱۵۴ و از روز آن نام نبرده‌اند؛

ص: ۶۳

برخی دیگر با پراکندگی از روزهای پنجم، یازدهم و آخر ذی‌القعدة نام برده‌اند.

در این باره باید گفت: آن گرامی در آخرین روز ماه ذی‌القعدة بدرود حیات گفتند؛ زیرا این گویه در منابع معتبر ثبت گردیده و این منابع در اکثریتند که می‌توان نام نوبختی، ۱۵۵ اشعری، ۱۵۶ کلینی، ۱۵۷ قمی، ۱۵۸، شیخ مفید، ۱۵۹ شیخ طوسی، ۱۶۰ فتال، ۱۶۱ طبرسی، ۱۶۲ ابن شهر آشوب، ۱۶۳ شهید اول، ۱۶۴ ابن صباغ مالکی، ۱۶۵ عاملی، ۱۶۶ و قاضی

۱۵۴. طبرسی، تاج الموالید (مجموعه نفیسه، ص ۱۲۹)؛ گنجی شافعی، کفایه الطالب، ص ۴۵۸؛ علامه حلی، المستجد من کتاب الإرشاد (مجموعه نفیسه، ص ۵۰۰).

۱۵۵. فرق الشیعه، ص ۹۱.

۱۵۶. اشعری، المقالات، ص ۹۹.

۱۵۷. کافی، ج ۱، ص ۴۹۲.

۱۵۸. تاریخ قم، ص ۲۰۰.

۱۵۹. الإرشاد، ج ۲، ص ۲۸۹؛ المقنعه، ص ۴۸۲.

۱۶۰. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۹۰.

۱۶۱. روضه الواعظین، ص ۲۴۳.

۱۶۲. إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۱ (به روایت ابن عیاش).

۱۶۳. مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۱ (و قبض ببغداد مسموماً فی آخر ذی‌القعدة).

۱۶۴. الدروس، ج ۲، ص ۱۴.

نورالله ۱۶۷ را در میان نگارندگان آن‌ها مشاهده کرد؛ در حالی که دو گزارش دیگر (پنجم و یازدهم ذی‌القعدة) بر این ویژگی نیستند. پنجم ذی‌القعدة، تنها در کتاب نزهة الجلیس ۱۶۸ ثبت شده که در این گزارش متفرد و از منابع متأخر است و نقل شهادت آن حضرت در یازدهم ذی‌القعدة هم در کتاب الدروس شهید با تعبیر «گفته شده» آمده است؛ در حالی که خود شهید بر شهادت آن حضرت در روز پایانی این ماه تأکید دارد. ۱۶۹

بنابراین می‌توان گفت: امام جواد (ع) در آخرین روز ماه ذی‌القعدة سال ۲۲۰ هجری، پس از سپری کردن هفده سال و نه ماه قمری از دوران امامتشان به

ص: ۶۴

شهادت رسیدند در حالی که حدود دو ساعت از طلوع آفتاب گذشته بود. ۱۷۰

این روز به محاسبه نجومی، برابر با یازدهم مرداد سال ۲۱۴ خورشیدی (۱۱ / ۵ / ۲۱۴)، مطابق با دوم اوت ۸۳۵ میلادی است. ۱۷۱

در مورد این‌که شهادت، در چه روزی از هفته رخ داده، هیچ‌یک از منابعی که آن را آخر ذی‌القعدة دانسته‌اند به آن نپرداخته‌اند. تنها گزارش‌هایی که تاریخ شهادت را پنجم یا ششم ذی‌الحجه دانسته‌اند به اختلاف، سه‌شنبه ۱۷۲ و شنبه ۱۷۳

۱۶۵. الفصول المهمة، ج ۲، ص ۱۰۵۷.

۱۶۶. حسین بن عبد الصمد، وصول الأخبار الى اصول الأخبار، ص ۴۳.

۱۶۷. احقاق الحق، ج ۱۹، ص ۵۹۳ (به نقل از، الإتحاف بحب الأشراف).

۱۶۸. احقاق الحق، ج ۱۲، ص ۴۱۶ (به نقل از، نزهة الجلیس).

۱۶۹. الدروس، ج ۲، ص ۱۴.

۱۷۰. طبری امامی، دلائل الإمامه، ص ۳۹۵ (.. علی ساعتین من النهار).

۱۷۱. زمانی قمشهای، کتاب هیئت و نجوم اسلامی، ج ۲، ص ۳۴۱.

۱۷۲. تعبیر روز سه‌شنبه نخست در روایت محمد بن سنان ثبت شده است (کافی، ج ۱، ص ۴۹۷) و منابعی که این گزارش را با استناد به وی ثبت کرده‌اند. نیز از او نقل کرده‌اند.

۱۷۳. تنها در روضه الواعظین (ص ۲۴۳)؛ مناقب آل‌ابی‌طالب (ج ۴، ص ۴۱۱) با تعبیر «قیل» گزارش شده است.

را ثبت کرده‌اند که سه‌شنبه در گزارش بیش‌تری آمده است. با توجه به این نکته که خبر شهادت در مدینه به صورت رسمی در روز پنجم یا ششم ذی‌الحجه پخش شده و آن روز سه‌شنبه بوده، می‌توان گفت: آخر ذی‌القعدة - یعنی روز شهادت - روز چهارشنبه بوده است. در محاسبه نجومی نیز تاریخ یادشده روز چهارشنبه را نشان می‌دهد.

بر اساس مطالب یادشده باید گفت: شهادت امام جواد (ع) در روز چهارشنبه آخر ذی‌القعدة سال ۲۲۰ قمری، برابر با یازدهم مرداد ۲۱۴ شمسی، مطابق با دوم اوت ۸۳۵ میلادی رخ داد.

سبب شهادت

امام جواد (ع) پس از شهادت پدر، هنگامی که کم‌تر از هشت سال داشتند، عهده‌دار امامت الهی و پیشوای مردم در ابعاد مختلف دینی شدند و به پاسداری از آن پرداختند. هرچند با سن کمی که داشتند به چشم دیگران نمی‌آمدند، اما طرخی نو در انداختند و با گفتمان‌های علمی با عالمان بنام آن دوران، منزلت

ص: ۶۵

علمی و فضیلت‌های نهادیش را برای همگان برجسته کردند ۱۷۵ و رویکردی تازه در افکار عمومی درباره امامت درافکندند. در این فرایند، دلدادگان به اهل‌بیت (علیهم السلام) خرسند شدند و ارتباط و اتصال به منبع وحی را بدین طریق استمرار بخشیدند و در برابر منحرفان، سر برافراشتند. ۱۷۶ در این میان، عباسیان که حکومت را در چنگ خود داشتند و برای آینده آن، برنامه‌ریزی کرده بودند، از روند این وضعیت خرسند نبودند و بر مأمون - که به ظاهر از امام جواد (ع) جانب‌داری می‌کرد - خرده گرفتند مأمون در پاسخ آنان به علم امام استناد می‌کرد ۱۷۷ که شرح آن در این مجال نگنجد.

به هر روی، دوران مأمون به سر آمد (۲۱۸ ق)، ولی کینه عباسیان از امام جواد (ع) ادامه یافت. طولی نکشید که توطئه ترور آن گرامی با هم‌دستی همسرش «ام‌الفضل» و برادرِ همسرش جعفر بن مأمون سر برآورد. معتصم (۲۲۷ - ۲۱۸ ق)

۱۷۴. نویختی، فرق الشیعه، ص ۸۸.

۱۷۵. الإرشاد (مصنفات، ج ۱۱۲، ص ۲۸۷).

۱۷۶. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۴۹۶، ح ۷.

۱۷۷. پیشین.

برادر مأمون که همواره در اندیشه قتل آن گرامی بود، به واسطه‌گری جعفر، ام‌الفضل را واداشت تا شوهرش را از پا درآورد. او نیز که از امام بچه‌دار نشده بود و از آن حضرت به سبب مادر امام هادی (ع)، دل‌چرکین بود، با تأثیرپذیری از برادرش، انگور رازقی ۱۷۸ را زهرآلود کرد و به همسر جواش خوراند و آن حضرت را در سال ۲۲۰ هجری به شهادت رسانید. ۱۷۹ و بدین طریق نام خود را در لیست سیاه زنان بدکردار ثبت کرد.

عیاشی، سبب شهادت امام جواد (ع) را غذای مسمومی دانسته‌اند که به نیرنگ ابن‌ابی‌دؤاد، قاضی دوران معتصم به امام خورانیده شد. وی می‌گوید:

امام جواد (ع) درباره چگونگی بریدن دست دزدی، فتوایی داد که

ص: ۶۶

ابن‌ابی‌دؤاد در این موضوع فتوای دیگری داشت. معتصم فتوای امام جواد (ع) را اجرا کرد؛ ولی ابن‌ابی‌دؤاد کینه امام را به دل گرفت و بعدها نزد معتصم از امام جواد (ع) بدگویی کرد و او را واداشت تا مجلسی تشکیل دهد و امام را در آن فراخواند و غذای مسمومی به او بخوراند و آن حضرت را به شهادت برساند. معتصم نیز چنین کرد. ۱۸۰

ابن‌شهر آشوب نیز شهادت ایشان را با شربت سرد گزارش کرده، ۱۸۱ چنان‌که طبری امامی و ابن‌شهر آشوب گزارش کرده‌اند که ام‌الفضل حوله مسمومی را در اختیار آن حضرت نهاده که استفاده از آن، شهادت ایشان را در پی داشت. ۱۸۲

مرقد

۲۵ بهار از عمر امام جواد (ع) سپری گشته بود که در نخستین روزهای سال ۲۲۰ هجری ۱۸۳- ماه محرم این سال - به فرمان معتصم از مدینه به بغداد کوچ داده شدند و دو روز از این ماه مانده بود که وارد بغداد شدند، ۱۸۴ در حالی که

۱۷۸. رازقی نوعی انگور است که دانه‌های ریز دارد. برخی نیز گفته‌اند دانه‌های آن، دراز و سفید است (دهخدا، لغت‌نامه، ماده رازقی).

۱۷۹. مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۱۹۲؛ حسین‌بن‌عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۱۱۷؛ طبری امامی، دلائل الإمامه، ص ۳۹۵ و سیدهاشم بحرانی، مدینه المعاجز، ج ۷، ص ۴۰۶.

۱۸۰. عیاشی، التفسیر، ج ۱، ص ۳۱۹.

۱۸۱. مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۶ و ۴۲۳.

۱۸۲. دلائل الإمامه، ص ۳۹۵؛ مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، ص ۴۱۶ و ۴۲۳.

ام‌الفضل ایشان را همراهی می‌کرد. امام حدود ده ماه در بغداد تحت مراقبت معتصم به سر بردند و سرانجام، معتصم دستور داد ایشان را مسموم کنند، ولی برای تبرئه خود، در پانزدهم ذی‌القعدة همین سال، بغداد را به سوی سامرا ترک کرد^{۱۸۵} و در غیابش فرمان وی اجرا شد. واثق (۲۳۲-۲۲۷ ق)، پسر معتصم، در میان مردم بر پیکر امام جواد (ع) نماز گزارده^{۱۸۶} و این نماز غیر از نمازی بود که امام هادی (ع) به تنهایی بر ایشان گزارده بودند. ۱۸۷ آن‌گاه پیکر پاک آن حضرت پس از تجهیز و تکفین در قبرستان قریش بغداد (کاظمین فعلی) پشت قبر جد گرامی‌اشان امام

ص: ۶۷

کاظم (ع) به خاک سپرده شد^{۱۸۸} و اینک بارگاه ملکوتی این دو امام همام در شهر کاظمین، قبله آمال دوستان و شیعیان جهان است و روایاتی بر فضیلت و بزرگی منزلت زیارت مرقد ملکوتی آن بزرگواران تأکید دارد.^{۱۸۹} گفتنی است در گستره تاریخ، برای نابودی و بی‌نشانه کردن این مرقد شریف، تلاش‌هایی انجام شد که به ناکامی انجامید؛ برای نمونه، ابن‌شهر آشوب گوید:

ابن‌همدانی فقیه برای کتاب تجارب الأمم اثر ابن‌مسکویه (۴۲۱ ق) تکمله‌ای نگاشته که نامش را تتمه تاریخ اُبی‌شجاع وزیر نهاده است. وی در این کتاب می‌گوید: «پس از آنکه در حکومت سلجوقیان، فرمان‌دار بغداد «زهیری و ابن‌بدن» در سال ۴۴۹ قمری، به شیعیان و شهر کاظمین هجوم بردند ۱۹۰ و قبرستان قریش (کاظمین) را به آتش کشیدند و به دو امام بزرگوار اهانت فراوان کردند، برای گشودن ضریح امام جواد (ع) و حفر قبر و انتقال استخوان‌ها (پیکر پاکشان) به

۱۸۳. مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۲۸۹.

۱۸۴. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۹۱، مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۲۹۵.

۱۸۵. یعقوبی، تاریخ، ج ۲، ص ۴۷۳-۴۷۲.

۱۸۶. ابن‌اثیر، الکامل، ج ۶، ص ۴۵۵؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۱۳.

۱۸۷. عطاردی، مسند الإمام الجواد، ص ۱۲۶-۱۲۵.

۱۸۸. تمامی منابع در این خصوص اتفاق دارند.

۱۸۹. کافی، ج ۴، ص ۵۸۴-۵۸۳، ح ۳؛ المقننه، ص ۴۸۳-۴۸۲؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۰۳-۱۰۲.

۱۹۰. سبط بن جوزی، مرآه الزمان، ص ۵۶.

قبرستان احمد (احمد بن حنبل) کوشش جدی به عمل آوردند، ولی تراکم خاک‌های بنای تخریب‌شده و خاکستر آتش‌سوزی، سبب شد تا نتوانند این مرقد شریف را به دقت شناسایی کنند» ۱۹۱.

به رغم این همه کینه‌ورزی دشمنان و بدخواهان اهل بیت (علیهم السلام)، به لطف خدای بزرگ، این بارگاه پاک، همواره مورد توجه مشتاقان به آن خاندان بوده و با نوسان‌هایی که داشته، از تعمیر و بازسازی دوستان اهل بیت (علیهم السلام) باز نمانده است و اکنون با بارگاه ملکوتی که دارد، یکی از زیارتگاه‌های مهم انبوه مشتاقان به شمار می‌آید.

ص: ۶۸

منابع

ابن ابی‌الثلج، ابوبکر محمد بن احمد بغدادی (۳۲۵ ق)، تاریخ اهل‌البیت (علیهم السلام)، تحقیق: سید محمد رضا حسینی، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) لإحياء التراث، ۱۴۱۰ ق.

ابن اثیر، علی ابن محمد جزری (۶۳۰ ق)، الكامل فی التاریخ، ج ۶، بیروت: دارصادر، بی‌تا.

ابن تغری، یوسف (۸۷۴ ق)، النجوم الزاهرة: ج ۲، قاهره: دارالکتب، وزاره الثقافه و الإرشاد القومی، ۱۳۸۳ ق (۱۹۶۳ م).

ابن جوزی، عبدالرحمان ابن علی (۵۹۷ ق)، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، ج ۱۱، تحقیق: محمد عبدالقادر و مصطفی عبدالقادر عطا، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ق (۱۹۹۲ م).

ابن خشاب، عبدالله بن احمد (۵۶۷ ق)، تاریخ موالید الأئمه و وفیاتهم، مجموعه نفیسه، تحقیق: آیت‌الله مرعشی نجفی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۴۰۶ ق.

ابن خلکان، احمد بن محمد (۶۸۱ ق)، وفیات الأعیان، ج ۴، تحقیق: دکتر احسان عباس، بیروت: دارالثقافه، بی‌تا.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۵۸۸ ق)، مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۴، تحقیق: یوسف بقاعی، چاپ اول، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۱۲ ق (۱۹۹۱ م).

ابن صباغ مالکی، علی بن احمد (۸۵۵ ق)، الفصول المهمه: ج ۲، تحقیق: سامی العزیزی، چاپ اول، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ ق.

ابن طاووس، علی بن موسی (۵۸۹-۶۶۴ ق)، الإقبال بالأعمال الحسنة، ج ۳، تحقیق: جواد قیومی، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۵ ق

ابن طقطقی، الأصیلی، محمد بن تاج الدین (۷۰۹ ق)، الأصیلی فی انساب الطالبیین، تحقیق: سیدمهدی رجایی، چاپ اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۸ ق (۱۳۷۶ ش).

ابن طلحه شافعی، محمد (۶۵۲ ق)، مطالب السؤل، چاپ اول، بیروت:

ص: ۶۹

مؤسسه البلاغ، ۱۴۱۹ ق (۱۹۹۹ م).

ابن طولون، محمد (۹۳۵ ق)، الأئمة الإثنی عشر، تحقیق: دکتر صلاح الدین منجد، قم: منشورات رضی، بی تا.

ابن فندق، بیهقی، علی بن أبی القاسم (۵۶۵ ق)، لباب الأنساب: ج ۱، تحقیق: سیدمهدی رجایی، چاپ اول، قم: کتابخانه مرعشی، ۱۴۱۰ ق.

ابن الوردی، عمر بن مظفر (۷۴۹ ق)، تاریخ، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق (۱۹۹۶ م).

ابن هجر هیتمی، احمد بن محمد، (م ۹۷۴ ق)، الصواعق المحرقة، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ ق (۱۹۹۳ م).

اربلی علی بن عیسی (۶۹۳ ق)، كشف الغمه، ج ۲، تعلیقه: سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز: مکتبه بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.

اشعری، سعد بن عبدالله أبو خلف (حدود ۳۰۰ ق)، المقالات والفرق، تصحیح: دکتر محمدجواد مشکور، چاپ دوم، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱.

بحرانی، سیدهاشم حسینی (م ۱۱۰۷ ق)، مدینه معاجز الأئمة الإثنی عشر: ج ۷، چاپ اول، قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۳ ق.

جوینی، ابراهیم بن محمد بن المؤید (۷۳۰ ق)، فرائد السمطین، ج ۲، تحقیق: محمدباقر محمودی، چاپ اول، بیروت: مؤسسه محمودی، ۱۳۹۸ ق (۱۹۷۸ م).

حسین بن عبدالوهاب (۴۳۶ ق)، عیون المعجزات، قم: مکتبه الداوری، افست از نجف: مطبعه الحیدریه، ۱۳۵۴ ش / ۱۳۹۵ ق.

علامه حلّی، حسن بن یوسف (۷۲۶ ق)، المستجد من کتاب الارشاد، مجموعه نفیسه، تحقیق: آیت الله مرعشی نجفی، قم: کتابخانه مرعشی، ۱۴۰۶ ق.

خطیب بغدادی، احمد بن علی (۴۶۳ ق)، تاریخ بغداد، ج ۳، بیروت: دارالکتاب العربی، بی تا.

ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۷۴۸ ق)، تاریخ الإسلام: ج ۱۲، تحقیق:

ص: ۷۰

دکتر عمر عبدالسلام تدمری، چاپ اول، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۱۵ ق (۱۹۹۵ م).

–، العبر فی خبر من غیر، تحقیق: محمد سعید بن سیبونی زغلول، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.

رّسی، قاسم بن ابراهیم (۱۶۹ – ۲۴۶ ق)، تثبیت الإمامه، تحقیق: صالح وردانی، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الغدیر، ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م.

زمانی قمشهای، علی (معاصر)، هیئت و نجوم اسلامی، ج ۲، چاپ اول، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۴ ش.

سبطان جوزی، یوسف ابن فرغلی بن عبدالله (۶۵۴ ق)، تذکره الخواص، مقدمه: سید محمد صادق بحر العلوم، تهران: مکتبه نینوا، بی تا.

شبلنجی، شیخ مؤمن بن حسن (۱۲۹۸ ق)، نور الأبصار، بی جا، دارالفکر، بی تا.

شهید اول، محمد بن مکی (۷۸۶ ق)، الدروس الشرعیه، ج ۲، تحقیق: نشر اسلامی، چاپ اول، قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۲ ق.

شوشتری، شیخ محمد تقی (۱۴۱۵ ق / ۱۳۷۴ ش)، قاموس الرجال، ج ۱، چاپ سوم، قم: النشر الاسلامی، ۱۴۲۰ ق.

–، رساله تواریخ النبی والآل، چاپ اول، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۳ ق.

شوشتری، قاضی نور الله (۱۰۱۹ ق)، احقاق الحق، ج ۱۲ و ۱۹، تعلیق: آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، تهران: مکتبه اسلامی، ۱۳۹۶ ق.

شیخ بهایی، محمدالعاملی (۱۰۳۱ ق)، توضیح المقاصد: مجموعه نفیسه، تحقیق: آیت الله مرعشی نجفی، قم: کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ ق.

شیخ طوسی، محمد بن حسن (۴۶۰ - ۳۸۵ ق)، اختیار معرفه الرجال، تصحیح: حسن مصطفوی، چاپ اول، مشهد: دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ش.

-، تهذیب الأحکام، ج ۵ و ۶، تحقیق: سید حسن موسوی خراسان، چاپ دوم، نجف: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰ ق (۱۹۶۱ م).

ص: PAGE=۷۱

-، کتاب الغیبه، تحقیق: عباد الله تهرانی و علی احمد ناصح، چاپ دوم، قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۷ ق.

-، مصباح المتعبد، تصحیح: حسین اعلمی، چاپ اول، بیروت: مؤسسه اعلمی، ۱۴۱۸ ق (۱۹۹۸ م).

شیعی سبزواری، ابوسعید حسن بن حسین (زنده در ۷۵۷ ق)، راحه الأرواح، تحقیق: محمد سپهری، چاپ اول، قم: اهل قلم و میراث مکتوب، ۱۳۷۵ ش.

صدوق، محمد بن علی بن الحسین (۳۸۱ ق)، عیون أخبار الرضا: ج ۲، تصحیح: سید مهدی لاجوردی، قم: دارالعلم، ۱۳۷۷ ق.

طبرسی، امین الإسلام فضل بن حسن (۵۴۸ ق)، إعلام الوری بأعلام الهدی، ج ۲، تحقیق: مؤسسه آل البیت، چاپ اول، قم: آل البیت، ۱۴۱۷ ق.

-، تاج الموالید، مجموعه نفیسه، تحقیق: آیت الله مرعشی نجفی، قم: کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ ق.

طبری امامی، محمد بن جریر بن رستم (قرن پنجم ق)، دلائل الإمامه، تحقیق: مؤسسه بعثت، چاپ اول، قم: مؤسسه بعثت، ۱۴۱۳ ق.

عاملی، حسین بن عبدالصمد (۹۱۸ - ۹۸۴ ق)، وصول الأخبار إلى اصول الأخبار، تحقیق: سید عبداللطیف الکوهمری، قم: مجمع الذخائر الإسلامیه، ۱۴۰۱ ق.

عاملی، علی بن یونس (۸۷۷ ق)، الصراط المستقیم، چاپ اول، تهران: مکتبه مرتضویه، ۳۸۴ ق.

عُطاردی، عزیزالله (۱۳۹۲ ش)، مسند الإمام الجواد (ع)، قم، المؤتمر العالمي للإمام الرضا (ع)، ۱۴۱۰ ق.

عیاشی، محمد بن مسعود بن عیاش (۳۲۰ ق)، التفسیر، ج ۱، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ ش.

فتال، نیشابوری، محمد بن فتال (۵۰۷ ق)، روضه الواعظین، چاپ اول، بی جا: انتشارات شریف رضی، ۱۳۶۸ ش.

قرمانی، احمد بن یوسف (۱۰۱۹ ق)، أخبار الدول و آثار الأول، تحقیق: دکتر فهمی

ص: ۷۲

سعید و دکتر احمد حطیط، چاپ اول، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۱۲ ق (۱۹۹۲ م).

قمی، حسن بن محمد (۳۸۱ ق)، تاریخ قم، تصحیح جلال الدین تهرانی، توس، بی جا، ۱۳۶۱.

قهپانی، عنایه الله (زنده در ۱۰۱۶ ق)، مجمع الرجال: ج ۶، تصحیح: سید ضیاء الدین اصفهانی، چاپ دوم، قم: اسماعیلیان، ۱۳۶۴ ش.

کفعمی، ابراهیم بن علی بن حسن (حدود ۹۰۰ ق)، المصباح، چاپ دوم، قم: منشورات الرضی، بی تا.

کلینی، محمد بن یعقوب (۳۲۹ ق)، الکافی: ج ۱ و ۴، تصحیح: علی اکبر غفاری، چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ق (۱۳۶۳ ش).

گنجی شافعی، محمد بن یوسف (م ۶۵۸ ق)، کفایه الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب، تحقیق: محمد هادی امینی، چاپ سوم، تهران: دار احیاء التراث اهل البیت، ۱۴۰۴ ق (۱۳۶۲ ش).

مجلسی، محمد باقر (۱۱۱۱ ق)، بحار الأنوار، ج ۵۰، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق (۱۹۸۳ م).

مسعودی، علی بن حسین (۳۴۶ ق)، اثبات الوصیه، چاپ اول، قم: منشورات الرضی، ۱۴۰۴ ق.

—، مروج الذهب، ج ۴، تحقیق: امیر مهنا، چاپ اول، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۱ ق (۲۰۰۰ م).

شیخ مفید، محمد بن نعمان تلکبری (۴۱۳ ق)، الإرشاد، ج ۲، چاپ اول، قم: کنفرانس جهانی هزاره مفید، ۱۴۱۳ ق.

—، مسار الشیعه (مصنفات مفید: ۷)، چاپ اول، قم: کنفرانس جهانی هزاره مفید، ۱۴۱۳ ق.

-، المقنعه (مصنفات مفید: ۱۲)، چاپ اول، قم: کنفرانس جهانی هزاره مفید، ۱۴۱۳ ق.

مقدّسی، یدالله (۱۳۳۳ ش)، بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان (علیهم السلام)،

ص: ۷۳

چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱ ش.

نجاشی، احمد بن علی (۴۵۰ ق)، رجال، تحقیق: محمدجواد نائینی، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۸ ق (۱۹۸۸ م).

نمازی شاهرودی، علی (۱۳۶۴ ش)، مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، چاپ اول، تهران: حسینیه عمادزاده؛ ابن المؤلف، ۱۴۱۲ ق.

نوبختی، حسن بن موسی (حدود ۳۲۰ ق)، فرق الشیعه، چاپ دوم، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۴ ق (۱۹۸۴ م).

یافعی یمنی، عبدالله بن اسعد (۷۶۸ ق)، مرآه الجنان و عبره الیقظان، ج ۲، تعلیق: خلیل منصور، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العملیه، ۱۴۱۷ ق ۱۹۹۷ م.

یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب، (۲۸۴ یا ۲۹۲)، تاریخ، ج ۲، بیروت: دار صادر، بی تا. ۱۹۲

ص: ۷۳